

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Założenia badawcze i metodologiczne

Author: Tomasz Kubin, Małgorzata Lorencka, Małgorzata Myśliwiec

Citation style: Kubin Tomasz, Lorencka Małgorzata, Myśliwiec Małgorzata. (2017). Założenia badawcze i metodologiczne. W: T. Kubin, M. Lorencka, M. Myśliwiec, "Wpływ kryzysu gospodarczego na działanie systemu politycznego : analiza przypadku Grecji, Hiszpanii i Włoch" (S. 7-22). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Założenia badawcze i metodologiczne

Tomasz Kubin, Małgorzata Lorencka, Małgorzata Myśliwiec

Globalny kryzys gospodarczy, którego symbolicznym początkiem był upadek banku Lehman Brothers we wrześniu 2008 roku, dał początek wielu nowym zjawiskom gospodarczym, społecznym i politycznym. Dlatego też u progu drugiej dekady XXI wieku badacze reprezentujący różne dziedziny nauki zaczęli analizować jego konsekwencje. Prace poświęcone temu zagadnieniu podjęto także na gruncie nauk o polityce. Jednym z najciekawszych pól badawczych wykazujących bardzo dużą dynamikę zmian okazały się współczesne systemy polityczne¹. Procesy następujące w ich obrębie będące konsekwencją oddziaływania otoczenia, w którym funkcjonują, nie mogły ująć uwagi naukowców. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać już w samej naturze analizy systemowej. Jak bowiem zauważa Adam Jamróz, przytaczając na gruncie polskiej literatury przedmiotu stanowisko Michaela Croziera i Erharda Frediberga, „[...] istota rozumowania systemowego polega na traktowaniu jakiegoś zjawiska jako ustrukturalizowanej całości, której elementy są współzależne i skoordynowane w swym działaniu”². Cechą charakterystyczną myślenia systemowego jest natomiast posługiwanie się schematem „przyczynowości systemowej”, która „zakłada współzależność skutków i przyczyn w ramach pewnego systemu, którego właściwości [...] pozwalają wyjaśniać i przewidywać rezultaty jego działania”³.

¹ Szczegółowej analizy stanu literatury przedmiotu poświęconej dynamice zmian w zakresie działania systemów politycznych, które nastąpiły po wybuchu kryzysu gospodarczego w 2008 roku, dokonała Carolina Plaza Colodro w publikacji *Los efectos de la crisis económica en los sistemas políticos europeos*. „Revista de estudios políticos”, núm. 170/2015, s. 317—336.

² A. JAMRÓZ: *Wprowadzenie. Struktura i mechanizm funkcjonowania burżuazyjnych systemów politycznych*. W: *Systemy polityczne wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych*. Red. A. JAMRÓZ. Warszawa 1989, s. 6.

³ Ibidem.

Zastosowanie analizy systemowej obliguje zatem badacza do określenia co najmniej dwóch kwestii. Pierwszą z nich jest wskazanie przynajmniej kilku współzależności, jakie istnieją pomiędzy elementami tworzącymi system, który jest pojmowany jako pewna całość, po drugie natomiast konieczne jest „[...] zarysowanie granicy między ową ustrukturalizowaną całością, stanowiącą właściwy obszar systemu, a zewnętrznymi warunkami jego funkcjonowania, tworzącymi otoczenie systemu”⁴. Zadania te wynikają z faktu, że koncepcja analizy systemowej obejmuje dwa podstawowe założenia. Pierwsze z nich przyjmuje, że źródło wszelkich zmian i przekształceń tkwi w samym systemie, drugie zaś wskazuje na to, że „[...] wszelkie zmiany zachodzące w obrębie systemu są rezultatem relacji o charakterze sprzężenia zwrotnego między systemem a jego otoczeniem”⁵.

Takimi samymi przesłankami kierowali się autorzy niniejszego opracowania. Rozpoczęcie badań musiał poprzedzić dokładny wybór pola badawczego oraz określenie opisanych powyżej składników charakterystycznych dla analizy systemowej. W pierwszej kolejności postanowiono zatem o wyborze państw, których systemy polityczne miały zostać poddane procesowi badawczemu. Wybór objął trzy państwa Europy Południowej, czyli Grecję, Hiszpanię i Włochy, ponieważ w przekonaniu autorów kryzys gospodarczy, którego początki sięgają 2008 roku, dotknął je w sposób najpoważniejszy ze wszystkich państw Unii Europejskiej.

Kolejnym wyzwaniem było określenie zespołu uwarunkowań politycznych, historycznych, geograficznych, społecznych i gospodarczych, które tworzą otoczenie wybranych do analizy systemów politycznych. Czynnikiem o pierwszorzędym znaczeniu dla charakteru planowanych prac był niewątpliwie dominujący czynnik gospodarczy, czyli wspomniany wyżej kryzys. Pierwsze obserwacje poprzedzające wybór pola badawczego pokazały, że bardzo poważne zmiany w działaniu wszystkich trzech systemów politycznych nastąpiły po pojawieniu się kryzysu, czyli po 2008 roku, przeprowadzenie dokładnej analizy problemu wymagało zatem uprzedniego scharakteryzowania jego przyczyn, przebiegu i skutków. Należy bowiem wyraźnie podkreślić, że kluczowe znaczenie uwarunkowań gospodarczych jako elementu otoczenia wpływającego na system polityczny jest powszechnie przyjęte w nauce o polityce. Nie sposób nie zgodzić się ze stanowiskiem Edwarda Haliżaka, że „prawda o zjawiskach społecznych ma charakter interdyscyplinarny, co sprawia, że zamykanie się w obrębie jednej tylko dyscypliny badawczej uniemożliwia pełne jej poznanie”⁶ i dlatego „rozdzielenie polityki i ekonomii ma charakter czysto analityczny”⁷.

⁴ Ibidem, s. 7.

⁵ Ibidem.

⁶ E. HALIŻAK: *Polityka i ekonomia. O potrzebie rozwijania badań w duchu ekonomii politycznej*. „Studia Nauk Politycznych”. R. 1/2004, nr 1, seria 2, s. 167.

⁷ Ibidem, s. 173.

Kreśląc najogólniej ramy relacji pomiędzy polityką a gospodarką⁸ (w wymiarze teoretycznym: nauką o polityce a ekonomią), należy stwierdzić, że ekonomię można rozumieć jako naukę o tym, w jaki sposób najefektywniej wykorzystywać ograniczone zasoby będące do dyspozycji ludzi. Biorąc pod uwagę dążenie do możliwie optymalnego ich wykorzystania, sytuacja idealna polegałaby na tym, że jedynym kryterium podejmowania wszelkich decyzji w jakimkolwiek stopniu dotyczących gospodarki byłaby ich maksymalna efektywność z ekonomicznego punktu widzenia. Taki stan rzeczy to oczywiście swoisty „typ idealny”, z którym nigdy w historii nie mieliśmy do czynienia. W relacjach polityka — gospodarka mielibyśmy do czynienia z absolutnym prymatem gospodarki nad polityką. W drugim skrajnym przypadku — zupełnej dominacji polityki nad gospodarką — wszelkie decyzje dotyczące gospodarki podejmowane byłyby bez żadnego uwzględniania istniejących uwarunkowań i ograniczeń o charakterze ekonomicznym. W praktyce, jeśli taka sytuacja jest możliwa, to tylko przez relatywnie krótki czas. W dłuższym okresie jest to niemożliwe, jak pisał bowiem Michał Dobroczyński: „czynnik polityczny okresowo przeważa nad żywiołem procesów ekonomicznych, z kolei jednak te ostatnie — zwłaszcza w czasie dłuższym — powodują odwrócenie sytuacji zależności, przechodząc do nadrzędności nad prymitywnie rozumianą potrzebą władzy administracyjnej”⁹. W praktyce, w układzie zależności pomiędzy polityką a gospodarką istniejącym w danym momencie w jakimś państwie, mamy do czynienia z całym spektrum różnych stanów pośrednich będących następstwem bardzo wielu czynników, takich jak np. uwarunkowania historyczne, system polityczny, system gospodarczy, poziom rozwoju gospodarczego, znaczące w danym społeczeństwie wartości ideologiczne, członkostwo państwa w organizacjach międzynarodowych, szeroko rozumiane uwarunkowania międzynarodowe etc.

Walter Hallstein pisał, że „istotą polityki jest wybór”¹⁰. Decyzje związane z wyborem określonych celów w polityce i środków ich realizacji, w tym oczywiście także tych dotyczących gospodarki, dokonywane są „w oparciu o określony system wartości. Wartości społeczne, wokół których ścierają się dążenia społeczne, a które mogą jednoczyć lub dezintegrować wielką grupę społeczną jako całość, są wartościami politycznymi”¹¹. Ogniwem pośredniczącym pomiędzy polityką a gospodarką „są wartości ideologiczne. Jednostki i grupy społeczne zawsze w przygotowaniu swych działań poddają wartościowaniu oczekiwane przez nich rezultaty. Wartościowaniu poddawane są również projektowane

⁸ Zob. T. KUBIN: *Polityczne implikacje wprowadzenia unii walutowej w Europie*. Katowice 2007, s. 21–25.

⁹ M. DOBROCZYŃSKI: *Międzynarodowe związki gospodarki z polityką*. Toruń 2003, s. 56.

¹⁰ W. HALLSTEIN: *United Europe. Challenge and Opportunity*. Cambridge 1962, s. 58.

¹¹ A. BODNAR: *Ekonomika i polityka*. Warszawa 1978, s. 14.

środki, których użycie przyczyni się do osiągnięcia celu”¹². W ten sposób działania i decyzje w sferze gospodarki są podejmowane na podstawie przesłanek ekonomicznych, ale równie ważną rolę odgrywają uwarunkowania polityczne, będące m.in. wyrazem preferencji różnych grup interesu¹³ — „polityka makroekonomiczna jest ściśle związana z różnymi ideologiami i programami różnych partii politycznych”¹⁴. Mówiąc innymi słowy: „rozdział dochodów i bogactwa jest siłą napędową procesu politycznego”¹⁵. Dlatego też bardzo rzadko decyzje mające wpływ na np. wysokość nierówności w poziomie dochodów pomiędzy ludźmi, poziom inflacji, wielkość redystrybucji dochodów, tego, co (praca, kapitał, konsumpcja) i na jakim poziomie powinno być opodatkowane itp., mogą być podejmowane i wyjaśniane tylko na podstawie danych czy przesłanek o charakterze ekonomicznym. Nie można ich zatem traktować i analizować wyłącznie jako decyzji ściśle „technicznych”, ale należy pamiętać o określonych uwarunkowaniach i okolicznościach politycznych towarzyszących ich podejmowaniu i o tym, że pociągają one za sobą konsekwencje dla różnych grup społecznych (grup interesu). Dana grupa może wskutek określonej decyzji lub działania (bądź braku decyzji albo zaniechania) zyskać lub stracić konkretne zasoby. W konsekwencji jej sytuacja w porównaniu do innych grup może ulec poprawie lub pogorszeniu. Ma to zatem znaczenie nie tylko gospodarcze, ale także polityczne. Ponadto taki „zysk” lub „strata” w oczywisty sposób wpływają na zachowania polityczne owej grupy. Jak zauważa bowiem Artur Bodnar: „wszystkie działania ekonomiczne, bezpośrednio uwikłane w interesy wielkich grup społecznych, są działaniami doniosłymi politycznie, zaś decyzje inicjujące te działania lub je korygujące na skalę powszechną są decyzjami politycznymi o charakterze ekonomicznym”¹⁶. Bardzo wyraźnie w odniesieniu do jednego z kluczowych aspektów dotyczących polityki gospodarczej, jakim jest podział bogactwa pomiędzy ludźmi, pisze Thomas Piketty:

[...] historia podziału bogactw jest zawsze historią głęboko polityczną i nie może być sprowadzona do mechanizmów czysto ekonomicznych. [...] Historia nierówności zależy od wyobrażenia aktorów gospodarczych, politycznych i społecznych na temat tego, co jest sprawiedliwe, a co nie jest, od stosunku sił między tymi aktorami i wreszcie od zbiorowych decyzji, które z tego wynikają; jest tym, czym uczynią ją wszyscy zainteresowani aktorzy¹⁷.

¹² Ibidem, s. 206.

¹³ E. HALIZAK: *Polityka i ekonomia...*, s. 172.

¹⁴ K.R. McNAMARA: *The Currency of Ideas. Monetary Politics in the European Union*. New York 1998, s. 2.

¹⁵ B. STEUNENBERG, H.J. BLOMMESTEIN: *Governments and Markets: An Introduction*. In: *Governments and Markets. Establishing a Democratic Constitutional Order and a Market Economy in Former Socialist Countries*. Eds. H.J. BLOMMESTEIN, B. STEUNENBERG. Dordrecht 1994, s. 7.

¹⁶ A. BODNAR: *Ekonomia i polityka...*, s. 199.

¹⁷ T. PIKETTY: *Kapitał w XXI wieku*. Przeł. A. BILIK. Warszawa 2015, s. 35.

Zależności pomiędzy gospodarką a polityką czy też, innymi słowy, wpływ otoczenia gospodarczego na system polityczny ma największe znaczenie w państwach demokratycznych, w których wpływ poszczególnych grup społecznych (grup interesu) na podejmowane decyzje polityczne jest, przynajmniej teoretycznie, największy. W tym wymiarze demokracja jest systemem, który w największym stopniu sprzyja „upolitycznieniu” decyzji sprawiających wrażenie czysto ekonomicznych i „technicznych”. Podmioty sprawujące władzę w demokratycznym systemie politycznym w dążeniu do reelekcji podejmują takie decyzje dotyczące sfery gospodarki, aby zwiększyć prawdopodobieństwo ponownego wyboru. Z kolei podmioty dążące do objęcia władzy krytykują te decyzje i starają się przekonać jak najszerszą grupę wyborców, że decyzje podejmowane przez nich po objęciu władzy będą lepiej służyć ich interesom.

Oprócz interesów, idei (ideologii) oraz wartości reprezentowanych przez różne grupy społeczne innym czynnikiem, który „wiąże” politykę i gospodarkę, są działające w obrębie systemu politycznego instytucje. Każda działalność polityczna oraz gospodarcza regulowana jest przez określone organy władz publicznych ustalające ramy prawne tej działalności, formułujące cele, sposoby i instrumenty ich osiągania, działające na rzecz osiągnięcia tych celów, kontrolujące ich osiągnięcie czy kontrolujące zgodność tych wszystkich działań pod względem prawnym.

Bardziej skonkretyzowanym i najistotniejszym współcześnie wymiarem ogólnego układu zależności i oddziaływań na linii polityka — gospodarka są relacje państwo — rynek. Problemy celowości, miejsc, skali czy sposobów ingerencji organów władz publicznych w gospodarkę to jedno z kluczowych zagadnień w refleksji ekonomicznej i politycznej oraz kwestia fundamentalna dla praktyki sprawowania władzy politycznej. Z ingerowaniem państwa w gospodarkę mamy do czynienia od początku istnienia samego państwa. Jeśli chodzi o poglądy i praktykę dotyczącą zasadności takiej ingerencji, to, oczywiście w pewnym uproszczeniu, na swoistej osi relacji państwo — rynek na jednym krańcu znajduje się stanowisko, zgodnie z którym rynek powinien dominować maksymalnie, a rola państwa w gospodarce powinna być ograniczona do absolutnego minimum. Państwo powinno zająć się tylko i wyłącznie zapewnieniem ludziom i przedsiębiorstwom odpowiednich warunków do prowadzenia działalności gospodarczej, tj. stabilnego i niekrępującego swobodnej przedsiębiorczości prawa, skutecznego jego egzekwowania, odpowiedniej infrastruktury technicznej, stabilnego pieniądza czy bezpieczeństwa. Zgodnie z takim sposobem myślenia wszelkiego rodzaju podatki powinny być jak najniższe, państwo nie powinno np. angażować się w produkcję i wymianę dóbr i usług, ingerować w umowy zawierane na wolnym rynku czy zajmować się redystrybucją dochodów itp. Drugi skrajny pogląd to stanowisko, zgodnie z którym organy władz publicznych powinny zdecydowanie dominować nad siłami rynkowymi, a nawet, że rynek jako

sposób alokacji i podziału zasobów powinien zostać całkowicie albo niemal całkowicie wyeliminowany. Wszelkie środki produkcji powinny być w rękach państwa, przedsiębiorstwa znajdujące się pod pełną kontrolą organów władz publicznych powinny zajmować się produkcją i dystrybucją wszelkich dóbr i usług, prywatna przedsiębiorczość powinna być ograniczona do minimum albo wręcz zupełnie wyeliminowana. W zupełnie skrajnym poglądzie nie miałyby istnieć nie tylko prywatna własność środków produkcji, ale także prywatna własności niczego lub prawie niczego: wszystkie dobra byłyby własnością — w zależności od przyjętej retoryki — wspólną, publiczną, społeczną itp.

Podobnie jak w odniesieniu do relacji polityka — gospodarka, tak też i powyższe poglądy na rolę państwa w gospodarce są poglądami teoretycznymi. W rzeczywistości mieliśmy i mamy do czynienia z bardzo wieloma wariantami pośrednimi, tzn. z różnym stopniem ingerencji państwa w gospodarkę zasadniczo wolnorynkową albo też z pozostawianiem mniejszego czy większego zakresu wolności działalności gospodarczej w gospodarce centralnie planowanej (socjalistycznej, komunistycznej). Dla lepszego zarysowania kontekstu tego zagadnienia warto zauważyć, że z bardzo wyraźnym wzrostem roli państwa w gospodarce mamy do czynienia od mniej więcej stu lat. Najbardziej syntetycznym wskaźnikiem jest tutaj chyba wysokość udziału wpływów z podatków w dochodzie narodowym państwa. W XIX wieku aż do wybuchu I wojny światowej w najbogatszych państwach było to nie więcej niż 10%, z czego finansowano przede wszystkim takie wydatki, jak obrona, bezpieczeństwo i porządek publiczny, wymiar sprawiedliwości, administracja oraz, w relatywnie niewielkim stopniu, inwestycje w infrastrukturę czy utrzymanie pewnej liczby szkół, uniwersytetów i szpitali. Od lat 20. do 70. XX wieku udział podatków w państwach najbogatszych wzrósł kilkukrotnie — do poziomu od ok. 30% (USA) do 55% (Szwecja) dochodu narodowego. Od lat 80. XX wieku aż do czasów nam współczesnych poziom ten pozostaje mniej więcej stabilny. Środki publiczne wydawane są przede wszystkim na finansowanie systemów edukacji, zdrowia, emerytalno-rentowych oraz na budowę i utrzymanie infrastruktury¹⁸.

Relacje zachodzące pomiędzy polityką a gospodarką mogą być badane w kilku płaszczyznach. Jak wskazuje Grażyna Ulicka, pierwsza dotyczy wspomnianych już zależności między gospodarką a polityką traktowanymi jako odrębne, ale jednocześnie ściśle powiązane i wzajemnie na siebie oddziałujące sfery życia społecznego. Druga dotyczy również kwestii już sygnalizowanej, czyli relacji pomiędzy podmiotami władzy politycznej a gospodarką w różnych systemach społeczno-gospodarczych. Najistotniejsze z punktu widzenia tematu prezentowanej książki są dwie jeszcze inne płaszczyzny zależności pomiędzy polityką a gospodarką. Chodzi tutaj o wpływ różnych wskaźników (i dynamiki ich zmian) obrazujących sytuację gospodarczą (i jej zmiany) danego państwa na

¹⁸ T. PIKETTY: *Kapitał...*, s. 585—587.

jego system polityczny, tzn. na stabilność tego systemu oraz zachodzące w nim procesy i zmiany. Wreszcie, można próbować wyjaśniać, w jaki sposób określona polityka gospodarcza i/lub stan gospodarki wpływają na proces polityczny, postrzeganie elit władzy, większości rządzącej¹⁹. Biorąc pod uwagę temat niniejszej pracy, dobrym przykładem jest dotknięta kryzysem Grecja, której większość mieszkańców jest zdania, że kryzys został wywołany przez „międzynarodowe siły po to, aby kontrolować gospodarkę, bogactwo i rząd” tego państwa²⁰. Coraz więcej Greków było zdania, że dwie największe partie polityczne w Grecji — PASOK i Nowa Demokracja — były kontrolowane przez owe siły międzynarodowe²¹.

Przedstawione powyżej rozważania wskazują niewątpliwie na fakt, że czynniki natury ekonomicznej w istotny sposób wpływają na funkcjonowanie współczesnych systemów politycznych, nie są jednak jedynymi wpływowymi elementami ich otoczenia. Wstępna analiza problemu pokazała także, iż w sposób istotny oddziałują na nie również uwarunkowania historyczne, geograficzne i społeczne. Burzliwa przeszłość polityczna i gospodarcza, szczególnie usytuowanie geograficzne na południowych peryferiach Europy oraz istotne zmiany społeczne będące konsekwencjami globalnego kryzysu gospodarczego z 2008 roku stały się kolejnymi punktami wyjścia do dalszych rozważań.

W końcu istotnym problemem do rozwiązania przed przystąpieniem do zasadniczych prac było wskazanie tych elementów i podsystemów wybranych systemów politycznych, które miały stać się przedmiotem szczegółowej analizy. Wstępnie przyjęto założenie, że analizie poddane zostaną trzy segmenty władzy znajdujące się w układzie horyzontalnym (czyli władza ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza) oraz ośrodki władzy publicznej funkcjonujące na trzech szczeblach w układzie wertykalnym (czyli na poziomie państwowym, regionalnym i lokalnym), zmiany zachodzące w ich obrębach wykazywały bowiem największą dynamikę, niespotykaną w tych państwach od bardzo długiego czasu. Szczególną uwagę przyciągały przy tym systemy partyjne będące podsystemami wybranych do badań systemów politycznych.

Tak ogólnie nakreślony plan działania stanowi swoiste tło dla głównego tematu prezentowanej książki. Jest nim to, w jaki sposób przejawy i następstwa globalnego kryzysu gospodarczego, który zaczął się w 2008 roku, wpłynęły na funkcjonowanie systemów politycznych Grecji, Hiszpanii i Włoch.

Analiza wpływu kryzysu gospodarczego na funkcjonowanie wybranych systemów politycznych wymagała jednak uprzedniego postawienia szeregu pytań badawczych. Najważniejsze z nich brzmią następująco:

¹⁹ G. ULICKA: *Determinanty polityki*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2002, s. 313.

²⁰ A. IOANNIS: *The Greek Tragedy. The European Financial Crisis in Simple Words*. [b.m.w.] 2015, s. 39.

²¹ Ibidem.

1. Jakimi cechami wyróżnia się kryzys gospodarczy i jak rozpoznać jego objawy w gospodarce państwa?
2. Jakie były przyczyny trwającego obecnie w Europie kryzysu gospodarczego?
3. Dlaczego kryzys gospodarczy dotknął w tak znaczącym stopniu Grecję, Hiszpanię i Włochy?
4. Jaką rolę w pojawieniu się i poważnym nasileniu kryzysu gospodarczego w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech odegrały poszczególne ośrodki podejmujące decyzje polityczne w tych państwach (rządy centralne i rządy regionalne)?
5. Jaki wpływ na rytm cykli wyborczych w badanych państwach wywarł kryzys gospodarczy?
6. Jaki wpływ na funkcjonowanie systemów partyjnych w badanych państwach wywarł kryzys gospodarczy?
7. Jaki wpływ wywarł kryzys gospodarczy na nasilenie się tendencji odśrodkowych w badanych państwach?
8. Jaki wpływ na nasilenie się politycznych postulatów antysystemowych w badanych państwach wywarł kryzys gospodarczy?

Konieczność poszukania odpowiedzi na tak postawione pytania i uznanie ich wagi dla rozważanego problemu badawczego skłoniła autorów niniejszej pracy do przyjęcia szeregu hipotez szczegółowych. Biorąc pod uwagę specyfikę wybranego pola badawczego, zostały one sformułowane w następujący sposób:

1. Działania ośrodków podejmujących decyzje polityczne w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech w zakresie kwestii gospodarczych — zarówno na szczeblu centralnym, jak i na szczeblach regionalnych — doprowadziły do poważnych zakłóceń w zakresie funkcjonowania systemów politycznych.
2. Kryzys gospodarczy w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech zakłócił w poważny sposób rytm cykli wyborczych.
3. Kryzys gospodarczy w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech wpłynął na funkcjonowanie systemów partyjnych owych państw.
4. Kryzys gospodarczy w Hiszpanii i we Włoszech w znaczącym stopniu wpłynął na nasilenie się tendencji odśrodkowych w owych państwach.
5. Kryzys gospodarczy w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech wpłynął na nasilenie się procesu formułowania postulatów antysystemowych przez wybrane ugrupowania polityczne.

Weryfikacja przedstawionych powyżej hipotez szczegółowych sformułowanych w oparciu o postawione uprzednio pytania badawcze ma pozwolić na sprawdzenie prawdziwości wiodącej hipotezy badawczej zakładającej, że w warunkach demokracji przedstawicielskiej sytuacja gospodarcza państwa jest jednym z najistotniejszych czynników warunkujących stabilność i trwałość systemu politycznego. Im lepsza sytuacja gospodarcza państwa, tym większa stabilność funkcjonowania i możliwość przetrwania systemu politycznego, natomiast w sytuacji kryzysu gospodarczego stabilność i trwałość systemu politycznego jest poważnie zagrożona.

Ramy czasowe pracy wyznaczają lata 2008—2016. Cezura początkowa to umowny początek światowego kryzysu gospodarczego, którego konsekwencje w znaczącym stopniu wpłynęły na działanie systemów politycznych badanych państw, cezurę końcową wyznacza rok 2016, w którym miały miejsce wydarzenia politycznie niezwykle istotne, szczególnie dla Hiszpanii i Włoch. W Hiszpanii po raz pierwszy od czasu ustanowienia porządku konstytucyjnego w 1978 roku nie udało się powołać po wyborach rządu centralnego i przeprowadzono powtórne wybory, we Włoszech natomiast parlament przyjął projekt zmiany konstytucji.

Ze względu na charakter materiału badawczego autorzy zastosują w swojej pracy kilka metod badawczych. Najważniejszą ze względu na komparatystyczny charakter proponowanych badań będzie metoda porównawcza. Przy jej zastosowaniu autorzy będą mogli pokazać podobieństwa i różnice w zakresie funkcjonowania wybranych systemów politycznych w warunkach kryzysu gospodarczego. Badanie rozwiązań prawnych przyjętych na gruncie greckim, hiszpańskim i włoskim odnoszące się do działania systemów politycznych będzie przeprowadzone przy zastosowaniu metody analizy instytucjonalno-prawnej. Zastosowanie wspomnianej wyżej metody analizy systemowej umożliwi osiągnięcie zamierzonych celów poprzez zastosowanie zarówno analizy makrosystemowej (dla zbadania systemów politycznych jako spójnych całości), analizy średniego rzędu (np. dla zbadania działania systemów partyjnych), jak i analizy mikrosystemowej (np. dla przedstawienia wpływu pojedynczych partii politycznych na działanie całego systemu politycznego). Rozpatrzenie zjawisk i procesów społeczno-politycznych przez pryzmat ośrodków podejmujących decyzje polityczne dokonane zostanie przy zastosowaniu metody decyzyjnej. Natomiast dla zarysowania tła historycznego badanych zjawisk niezbędna będzie także metoda historyczna.

Przedmiotem rozdziału pierwszego jest kryzys gospodarczy w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech, którego przejawy zaczęły być powszechnie widoczne mniej więcej w 2008 roku. Celem tej części pracy jest zbadanie, jakie były gospodarcze przyczyny i przejawy kryzysu w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech i w jaki sposób kryzys ów wpłynął na sytuację gospodarczą badanych państw. Część ta ma stanowić punkt wyjścia oraz swoiste tło dla analizy przedstawionej w kolejnych rozdziałach, tzn. tego, czy i w jaki sposób skutki kryzysu gospodarczego wpłynęły na funkcjonowanie systemów politycznych Grecji, Hiszpanii i Włoch.

Na początku rozdziału pierwszego wymienione zostały te przyczyny kryzysu, które z punktu widzenia badanych państw miały charakter „zewnętrzny”, tzn. wskazywane w literaturze przedmiotu globalne przyczyny kryzysu, na których wystąpienie Grecja, Hiszpania i Włochy nie miały w istocie wpływu. Druga część rozdziału pierwszego poświęcona jest przyczynom i gospo-

darczym następstwom kryzysu w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech. Wskazane w nim zostały okoliczności, uwarunkowania, wydarzenia, dane itp. wynikające z członkostwa owych państw w Unii Europejskiej oraz specyficzne dla każdego badanego państwa z osobna. Aby jak najlepiej i jak najpełniej zobrazować to, jak zmieniała się sytuacja gospodarcza w Grecji, Hiszpanii i we Włoszech w czasie kryzysu, w tej części przedstawiono kilkanaście różnego rodzaju zestawień danych statystycznych obrazujących zmiany sytuacji makroekonomicznej. Dane te dotyczą okresu bezpośrednio przed początkiem kryzysu i po roku 2008, najczęściej do roku 2015 włącznie. Jako że nie istnieje w literaturze przedmiotu jakiś powszechnie akceptowany zestaw wskaźników obrazujących stan i zmiany w systemie gospodarczym państwa, a rozbieżność w tym temacie jest dosyć duża²², dobór tych wskaźników ma charakter autorski. Najczęściej wykorzystywanym źródłem danych był tutaj Eurostat. Uzupełnieniem owych danych są zestawienia, które pokazują dynamikę zmian pozycji Grecji, Hiszpanii i Włoch w rankingach konkurencyjności gospodarczej. Są one przygotowywane przez kilka instytucji i organizacji międzynarodowych, cyklicznie publikowane w formie raportów i mają charakter syntez, w których uwzględniono kilkadziesiąt albo nawet kilkaset różnego rodzaju wskaźników, czynników, zmiennych, danych itp. Ich uwzględnienie ma na celu zbadanie i pokazanie tego, jak oceniane były różne aspekty konkurencyjności gospodarczej Grecji, Hiszpanii i Włoch w czasie kryzysu czy też w jaki sposób kryzys wpłynął na ową konkurencyjność. Rankingi tego rodzaju akcentują nieco inne uwarunkowania wpływające na konkurencyjność gospodarki (rozmaicie przecież rozumianą), przygotowywane są według różnych metodologii, uwzględniają wiele czynników, danych itp., dlatego dla pełniejszego obrazu w opracowaniu uwzględniono rankingi zawarte w raportach czterech instytucji i organizacji międzynarodowych (The Heritage Foundation, World Economic Forum, International Institute for Management Development, grupa Banku Światowego), których przygotowana ocena końcowa jest wynikiem analiz i ocen bardzo kompleksowych. Inną istotną w praktyce, syntetyczną ocenę stanu gospodarki i jego zmian stanowią także rekomendacje wystawiane przez agencje ratingowe. W opracowaniu zostały one również uwzględnione, tzn. zawarto zestawienie pokazujące długoterminowe ratingi Grecji, Hiszpanii i Włoch wystawiane przez agencje Moody's, Standard & Poor's oraz Fitch Ratings. Uzupełnieniem zestawień mających na celu zobrazowanie sytuacji gospodarczej w badanych państwach w czasie kryzysu są tabele zawierające indeks postrzegania korupcji (wyznaczany przez Transparency International) oraz szacunki dotyczące rozmiaru tzw. szarej strefy (na podstawie badań Friedricha Schneidera z Uniwersytetu w Linzu). Dla lepszego zaobserwowania skali zmian w sytuacji gospodarczej Grecji, Hiszpanii i Włoch

²² Zob. np. T. KUBIN: *Economic System of the European Union. Between Particularism and Universalism*. „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”. T. 14/2015, s. 25—27.

w większości przypadków ewolucja ta została zaprezentowana na tle pozostałych państw Unii Europejskiej. W rozdziale pierwszym pokazano także działania podjęte przede wszystkim w Grecji i Hiszpanii, których celem miało być łagodzenie skutków kryzysu gospodarczego i poprawa sytuacji makroekonomicznej. Oprócz już wskazanych inne źródła wykorzystane w tej partii książki to akty prawne UE i dokumenty instytucji UE oraz poddana krytycznej selekcji literatura przedmiotu.

Rozdział drugi poświęcony jest problematyce działania systemu politycznego współczesnej Grecji. Punktem wyjścia są w nim słowa premiera Aleksisa Tsiprasa wypowiedziane w parlamencie w pierwszym przemówieniu po wygranych wyborach z 25 stycznia 2015 roku: „Kryzys nie jest tylko grecki. Kryzys jest europejski”²³. Zwraca w nich uwagę fakt, że była to niezwykle istotna deklaracja, po raz pierwszy bowiem od upadku reżimu czarnych pułkowników w 1974 roku władzę w Grecji objęła Syriza, ugrupowanie reprezentujące radykalną lewicę, tworząc koalicję z nacjonalistyczną partią Niezależnych Greków. W obliczu głębokiego kryzysu gospodarczego, trwającej kilka lat recesji i widma bankructwa państwa po 2008 roku obydwie siły polityczne reprezentowały stanowisko przeciwne polityce oszczędności i cięć finansowych, do której zobowiązały się rządzące do tej pory gabinety socjalistów z PASOK i konserwatystów z Nowej Demokracji.

Spośród państw Europy Południowej, które w huntingtonowskiej trzeciej fali demokratyzacji stworzyły skonsolidowany system demokratyczny, to Grecja najdotkliwiej odczuła skutki kryzysu gospodarczego po 2008 roku i jego wpływ na funkcjonowanie współczesnego systemu politycznego skonstruowanego na podstawie przepisów konstytucji z 1975 roku. Tylko zagraniczna pomoc finansowa uchroniła Grecję przed formalnym ogłoszeniem bankructwa, jednak ceną otrzymania kolejnych pakietów pożyczek (w 2010, 2012 oraz 2015 roku) była jeszcze dalej idąca (niż wynika to tylko z członkostwa w Unii Europejskiej) utrata możliwości podejmowania przez grecki rząd samodzielnych decyzji dotyczących gospodarki. Każda pożyczka była związana z realizacją konkretnych reform strukturalnych, kontrolą ich wykonania oraz możliwością wstrzymania pomocy przez tzw. trojkę, czyli Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Komisję Europejską oraz Europejski Bank Centralny. Nawet odwołanie się do woli suwerena w referendum z 5 lipca 2015 roku i odrzucenie w nim kolejnej transakcji związanej (pomoc finansowa w zamian za kolejne reformy i cięcia), łącznie z groźbą tzw. grexitu (tzn. wyjścia Grecji ze strefy euro), nie wpłynęło znacząco na warunki kolejnego kredytu. W tej sytuacji parlament był zmuszony

²³ Przemówienie premiera Aleksisa Tsiprasa do Izby Deputowanych z 8 lutego 2015 roku: Προγραμματικές Δηλώσεις: Ομιλία του Προέθνπουργού Α. Τσίπρα (08/02/2015), <http://primeminister.gr/2015/02/08/13322> [dostęp: 10.02.2015].

przyjąć proponowany pakiet pomocy wraz z konsekwencjami w ciągu 48 godzin, bez przeprowadzenia dłuższej debaty w Izbie Deputowanych. Z tych wydarzeń wysunięto hipotezę badawczą, iż pogłębiający się kryzys gospodarczy i konieczność ubiegania się o kolejne środki finansowe doprowadziły instytucje polityczne państwa greckiego do jeszcze dalej idącego ograniczenia suwerenności na rzecz organizacji międzynarodowych, której skutkiem była dalsza radykalizacja nastrojów społecznych oraz wzrost znaczenia ugrupowań o skrajnych poglądach. W celu zweryfikowania tak sformułowanej hipotezy postanowiono sprawdzić najpierw prawdziwość bardziej szczegółowych założeń badawczych. Rozważono zatem kolejno kilka istotnych problemów. W pierwszej kolejności postawiono pytanie, w jakim stopniu powtarzające się bankructwa finansów w historii Grecji po odzyskaniu niepodległości w 1830 roku wpłynęły na obecną sytuację polityczną w państwie. Założono następnie, że brak silnej tradycji państwowości w sytuacji, gdy Grecja „w erę nowożytną weszła jako prowincja imperium osmańskiego, w której krajowe elity były rekrutowane do pracy dla pozbawionej legitymizacji obcej potęgi”²⁴, spowodował brak silnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego. W założeniach autorów ten stan rzeczy przyczynił się w konsekwencji do rozrostu aparatu państwowego, korupcji, nepotyzmu oraz utrwalenia systemu klientelistycznego, który był przyczyną stagnacji politycznej i braku niezbędnych reform, do których przeprowadzenia nie były zdolne dwie główne partie polityczne: PASOK i Nowa Demokracja. Krytyczna sytuacja gospodarcza państwa po 2008 roku i polityka *austerity* pogłębiły ponadto tradycyjnie już niski poziom zaufania do instytucji państwowych, przyczyniając się do radykalizacji nastrojów społecznych. Zauważono także, iż długotrwały kryzys gospodarczy oraz prowadzona polityka oszczędności i cięć finansowych były przyczyną powstania nowego podziału socjopolitycznego: za/ przeciw warunkowej pomocy finansowej z zagranicy, na bazie którego wzrosło znaczenie radykalnych ugrupowań politycznych, takich jak lewicowa Syriza czy neofaszystowski Złoty Świt. Elementem rozważań prowadzonych w rozdziale drugim jest także stwierdzenie, że brak stabilności gospodarczej w Grecji wiązał się z niestabilnością polityczną gabinetów rządowych i koniecznością przeprowadzenia szóstych z rzędu przedterminowych wyborów parlamentarnych, torując w 2015 roku drogę do władzy ugrupowaniom radykalnym. Autorka rozdziału zauważyła także, iż w przypadku Grecji niezwykle istotnym procesem pogłębiającym kryzys gospodarczo-polityczny był wzrost napływu imigrantów z państw Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej w efekcie toczących się tam działań zbrojnych. Rozważania zawarte w rozdziale drugim zostają podsumowane w jego końcowej części.

²⁴ F. FUKUYAMA: *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*. Przeł. J. PYKA. Poznań 2015, s. 124.

Rozdział trzeci poświęcony jest działaniu systemu politycznego Hiszpanii po 2008 roku. Punktem wyjścia dla podjętych rozważań jest przywołanie wydarzeń z przełomu 2015 i 2016 roku, kiedy to w wyniku wyborów do Kongresu Deputowanych wyłonił się zupełnie nowy układ sił politycznych w izbie niższej hiszpańskiego parlamentu. Jego specyfika, a także rozbieżne interesy polityczne prezentowane przez polityków poszczególnych ugrupowań, doprowadziły do najpoważniejszego kryzysu rządowego w tym państwie od czasu ustanowienia demokratycznego porządku konstytucyjnego w 1978 roku.

Konstrukcja rozdziału oparta jest na szeregu hipotez szczegółowych oraz na przyjętej hipotezie ogólnej. Hipotezy te — postawione we wstępnej części rozdziału — korespondują z pytaniami i hipotezami szczegółowymi oraz hipotezą główną zamieszczonymi we wstępie do niniejszego opracowania. W pierwszej części rozdziału rozważony został problem, na ile następujące po sobie kolejno w historii Hiszpanii kryzysy gospodarcze wpłynęły na proces ukształtowania systemu politycznego tego państwa w drugiej połowie XX wieku. Następnie zbadano, w jakim stopniu głęboki kryzys gospodarczy 2008 roku spowodował spadek zaufania obywateli do instytucji państwa hiszpańskiego ukształtowanych w drugiej połowie XX wieku. Kolejne elementy rozdziału ukazują konsekwencje owego spadku zaufania: pojawienie się nowych ruchów społecznych występujących w obronie praw osób ponoszących najpoważniejsze koszty kryzysu gospodarczego, wykorzystanie ich społecznego oddziaływania do budowy pozycji politycznej nowych hiszpańskich *state-wide-parties*, uzyskanie przez nie znaczącej liczby mandatów w Kongresie Deputowanych i bezprecedensowe uniemożliwienie utworzenia rządu w politycznym centrum, a także wysuwane przez głównych aktorów nowej sceny partyjnej propozycje dotyczące konieczności zmiany konstytucji z 1978 roku. Zawarta w rozdziale trzecim analiza obejmuje również problemy związane ze znaczącym wzrostem tendencji odśrodkowych w Katalonii.

Podsumowanie rozdziału trzeciego zawiera wnioski płynące z przeprowadzonego procesu badawczego ujęte w postaci weryfikacji postawionych hipotez szczegółowych i hipotezy głównej.

Rozdział czwarty poświęcony jest problemowi wpływu kryzysu gospodarczego po 2008 roku na działanie systemu politycznego współczesnych Włoch. Podejmując rozważania w tym obszarze, przyjęto założenie, że analizowany kryzys gospodarczy dotknął państwo włoskie w znacznie mniejszym stopniu niż inne kraje Europy Południowej. Tym niemniej jego skutki wpłynęły w znaczący sposób na aktualny proces przebudowy sceny partyjnej, podjęte stopniowo reformy społeczno-gospodarcze oraz przygotowanie projektu zmiany konstytucji uchwalonej przez parlament w 2016 roku.

Włochy, w przeciwieństwie do Grecji czy Hiszpanii, nie musiały zwracać się o zewnętrzną pomoc finansową, ale głównie pod naciskiem Unii Europej-

skiej, opinii publicznej oraz spadku w notowaniach agencji ratingowych zostały zobowiązane do podjęcia działań antykryzysowych (m.in. zmniejszenia deficytu budżetowego, rosnącego zadłużenia kraju, ograniczenia wysokiego poziomu bezrobocia wśród młodych ludzi), przeprowadzenia koniecznych reform strukturalnych oraz stymulacji warunków do wzrostu gospodarczego. W 2012 roku została uchwalona zmiana art. 81 konstytucji Włoch, wprowadzając zasadę zrównoważonego budżetu. W sferze politycznej bezpośrednim efektem niewystarczających działań w kierunku sanacji włoskiej gospodarki była dymisja centroprawicowego rządu Silvio Berlusconi 12 listopada 2011 roku wybranego w wyborach parlamentarnych z 2008 roku, proces rozpadu Ludu Wolności Berlusconi oraz powołanie bezpartyjnego rządu technokratów Mario Montiego. Skutki kryzysu gospodarczego pogłębiały już istniejące niezadowolenie ze stagnacji elit politycznych, przyczyniając się do powstania nowego ugrupowania o nazwie Ruch Pięciu Gwiazd jako wyrazu rozczarowania wobec bipolarnej rywalizacji politycznej oraz dojściu do władzy nowej generacji polityków na czele z 40-letnim premierem Matteo Renziem w lutym 2014 roku. Na potrzeby rozważań podjętych w rozdziale czwartym przyjęto zatem założenie, że po roku 2008 kryzys gospodarczy we Włoszech stał się akceleratorem przemian politycznych, którym jednak towarzyszyły tradycyjne problemy natury społeczno-ekonomicznej. Weryfikacji tak postawionej hipotezy badawczej miało pomóc uprzednie sprawdzenie poprawności kilku założeń szczegółowych. Pierwsze z nich zakładało, że od momentu zjednoczenia Włoch w 1861 roku w sferze społeczno-gospodarczej utrzymuje podział na biedne Mezzogiorno i zamożną część północną kraju. Tak skonstruowany podział społeczno-ekonomiczny jest nadal głównym czynnikiem warunkującym słaby rozwój społeczeństwa obywatelskiego na południu państwa i związanej z tym większej nieufności wobec instytucji państwowych oraz działalności organizacji przestępczych typu mafijnego (np. w Rzymie tzw. *mafia capitale*). W takiej sytuacji liczne afery korupcyjne, niewydolny wymiar sprawiedliwości, system klientelistyczny oraz wciąż rozbudowany aparat biurokratyczny spowalniają lub wręcz uniemożliwiają proces koniecznych reform. Wywołane wymienionymi czynnikami niezadowolenie społeczne przyczyniło się w głównej mierze do powołania rządu technokratycznego Mario Montiego, natomiast wymuszona kryzysem gospodarczym dymisja centroprawicowego rządu w 2011 roku doprowadziła do konieczności współpracy między ugrupowaniami politycznymi oraz osłabienia występującego po 1993 roku podziału politycznego polegającego na popieraniu lub przeciwstawianiu się polityce prowadzonej przez Silvio Berlusconi. Założono także, że niezadowolenie społeczne było głównym czynnikiem umożliwiającym powstanie nowego ugrupowania populistycznego i antysystemowego o nazwie Ruch Pięciu Gwiazd oraz zmianę rywalizacji politycznej w kierunku trójblokowej. Kolejne założenie badawcze przyjmuje, że wymuszona kryzysem restrukturyzacja systemu partyjnego przyczyniła się do tworzenia niestabilnych gabinetów

rządowych formowanych z ugrupowań centroprawicowych i centrolewicowych po wyborach parlamentarnych z 2013 roku. Ponadto to właśnie kryzys gospodarczy i niestabilność polityczna przyczyniły się do większej roli i znaczenia w tym okresie instytucji prezydenta Republiki Włoskiej Giorgio Napolitano (wybranego jako jedynego w historii Włoch na drugą kadencję) oraz Trybunału Konstytucyjnego (np. orzeczenie o niekonstytucyjności ordynacji wyborczej do parlamentu w 2014 roku). Rozważono także, na ile kryzys gospodarczy po 2008 roku przyczynił się do likwidacji prowincji, czyli drugiego szczebla samorządu terytorialnego we Włoszech, a tym samym do zahamowania procesu decentralizacji. Podobnie jak w poprzednich rozdziałach i w tym przypadku przyjęte założenia badawcze zostają zweryfikowane w jego końcowej części.

Podsumowanie rozważań, odpowiedzi na postawione pytania badawcze oraz weryfikacja lub falsyfikacja przyjętych hipotez szczegółowych zawarte zostały w rozdziale weryfikacji założeń badawczych. Ze względu na problemowy układ tomu i w celu większej przejrzystości wykorzystana w pracy bibliografia podzielona została tematycznie i umieszczona po każdym z rozdziałów książki.

Autorzy chcieliby skierować szczególne słowa podziękowania do osób, bez których pomocy i życzliwości powstanie niniejszej pracy byłoby znacznie trudniejsze.

Część poświęcona systemowi politycznemu Grecji byłaby uboższa, gdyby nie uwagi prof. Kostasa Mavriasa oraz dr Marianthi G. Kalyviotou z Rady Naukowej Parlamentu w Grecji, prof. Dimitrios A. Sotiropoulosa z Uniwersytetu Ateńskiego, dr Giulii Aravantinou Leonidi z Uniwersytetu „La Sapienza” w Rzymie oraz Pana Alexandrosa Andrikopoulou.

Za możliwość przeprowadzenia niezwykle ciekawych rozmów i pomoc w zrozumieniu sytuacji wewnętrznej w Hiszpanii po 2008 roku dziękujemy ambasadorowi Hiszpanii w Polsce Jego Ekscelencji Agustínowi Núñezowi Martínezowi oraz radcy ds. informacji Ambasady Hiszpanii w Polsce Pani Carmen Batres Rodríguez.

Ostateczny kształt rozdziału poświęconego systemowi politycznemu Włoch powstał dzięki inspiracji pracami prof. Zbigniewa Witkowskiego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, prof. Fulco Lanchestera z Uniwersytetu „La Sapienza” w Rzymie oraz prof. Filiberto Agostiniego z Uniwersytetu w Padwie.

Szczególne słowa podziękowania autorzy kierują także do dr Joanny Ciesielskiej-Klikowskiej z Uniwersytetu Łódzkiego oraz do dr. Sławomira Czecha z Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach za możliwość podjęcia naukowej dyskusji na temat skutków kryzysu gospodarczego z 2008 roku w państwach Europy Południowej oraz w Niemczech i Szwecji.

Bibliografia

- BODNAR A.: *Ekonomika i polityka*. Warszawa 1978.
- DOBROCYŃSKI M.: *Międzynarodowe związki gospodarki z polityką*. Toruń 2003.
- FUKUYAMA F.: *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*. Przeł. J. PYKA. Poznań 2015.
- HALIŹAK E.: *Polityka i ekonomia. O potrzebie rozwijania badań w duchu ekonomii politycznej*. „Studia Nauk Politycznych”. R. 1/2004, nr 1, seria 2.
- HALLSTEIN W.: *United Europe. Challenge and Opportunity*. Cambridge 1962.
- IOANNIS A.: *The Greek Tragedy. The European Financial Crisis in Simple Words*. [b.m.w.] 2015.
- JAMRÓZ A.: *Wprowadzenie. Struktura i mechanizm funkcjonowania burżuazyjnych systemów politycznych*. W: *Systemy polityczne wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych*. Red. A. JAMRÓZ. Warszawa 1989.
- KUBIN T.: *Economic System of the European Union. Between Particularism and Universalism*. „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”. T. 14/2015.
- KUBIN T.: *Polityczne implikacje wprowadzenia unii walutowej w Europie*. Katowice 2007.
- McNAMARA K.R.: *The Currency of Ideas. Monetary Politics in the European Union*. New York 1998.
- PIKETTY T.: *Kapitał w XXI wieku*. Przeł. A. BILIŃ. Warszawa 2015, s. 35.
- PLAZA COLODRO C.: *Los efectos de la crisis económica en los sistemas políticos europeos*. „Revista de estudios políticos”, núm. 170/2015.
- STEUNENBERG B., BLOMMESTEIN H.J.: *Governments and Markets: An Introduction*. In: *Governments and Markets. Establishing a Democratic Constitutional Order and a Market Economy in Former Socialist Countries*. Eds. H.J. BLOMMESTEIN, B. STEUNENBERG. Dordrecht 1994.
- ULICKA G.: *Determinanty polityki*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2002.